

ההיסטוריון כהומניסט

אביהו זכאי

יהושע אריאלי לחם במלחמת העולם השנייה ואף נפל בשבי. כיצד קרה שיסודות המחשבה ההיסטוריות שלו חושפים גישה אופטימית?

"לא תמיד ההיסטוריונים הם בעלי יושרה מוחלטת, למדנות עצומה, אופי אצילי והבנה מעמיקה בבני האדם, בייחוד לא כשהם נתונים בלחץ. יהושע [אריאלי] ניחן בכל התכונות הללו, ובנוסף ברוחב לב."

ישעיה ברלין

דורות של תלמידים בארץ הושפעו מספריו ומאמריו של יהושע אריאלי (1916-2002) על ההיסטוריה של ארצות הברית. בחיבורים הללו הוא הושפע עמוקות מההקשר ההיסטורי והרעיוני של תקופתו. הוא חי בעידן של קטסטרופה, עולם של אלימות, קיצוניות אידיאולוגית, קיטוב פוליטי חברתי, ומהפכות ומהפכות-נגד. תקופה אפלה שבה הנאציזם והפשיזם איימו על התרבות ההומניסטית של העולם המערבי. המחקרים שכתב הם עדות לכך. אני בוחן אותם לאור "הזעם כנגד האור ההולך וכבה" בתקופתו, בלשון הפואמה בשם זה מאת דילן תומאס.

כרבים מבני דורו נסחף אריאלי בגלי ההיסטוריה הזועמים של זמנו. חרב המשטר הטוטליטרי הנאצי הייתה מונחת הלכה למעשה על צווארו של אריאלי בזמן מלחמת העולם השנייה. חוויה טראומטית וקיומית זו השפיעה רבות על התוכן והצורה של ההיסטוריה שאותה כתב. יחידת חפרים (חיל הנדסה) מישראל שבה שירת, אשר התנדבה לצבא הבריטי בזמן המלחמה, נפלה בשבי הצבא הגרמני. אריאלי היה שבוּי בין השנים 1941-45. אך למרות חוויותיו הקשות בשבי הוא נותר הומניסט בכל מאודו. זו הסיבה שבחר לשים דיוקן של ארסמוס מרטנרדס, מגדולי הרנסנס של המאות ה-15 וה-16 על שער ספר מאמריו "היסטוריה ופוליטיקה" (1992). דיוקן זה של ההומניסט הגדול מהולנד משקף בגלוי את אופק הציפיות ומרחב הניסיון של אריאלי. בניגוד גמור לעמיתו וידידו יעקב טלמון, אשר כתב היסטוריה של טרגדיה, או טרגדיה של היסטוריה – "אני רגיל לכתוב טרגדיות" ו"לא היסטוריה של הצלחה", אמר פעם טלמון – אריאלי ראה את מהלך ההיסטוריה והתפתחותה דווקא כהתקדמות מתמדת לעבר חופש, חירות, השכלה ונאורות.

שלושה מלומדים השפיעו על יסודות המחשבה ההיסטורית של אריאלי, תוכנה, צורתה ודפוסה. ריכרד קבנר (Koebner), המורה שלו באוניברסיטה העברית, הדרך וכיוון אותו בדרכו המחקרית באקדמיה. הוגה הדעות הצרפתי, אלכסיס דה טוקוויל השפיע על הבנתו את מהלך ההיסטוריה של ארצות הברית של אמריקה וייחודה בהשוואה לזו האירופית. שני מלומדים אלה השפיעו רבות עליו כפי שניתן לראות בשימוש הרב שעשה בהם בחיבוריו. ולבסוף, אוסקר הנדלין (Handlin), שאותו פגש אריאלי באוניברסיטת הארוורד, השפיע על הבנתו שציונה העיקרי של ההיסטוריה האמריקנית הוא היסטוריה של חופש וחירות.

שלושת האישים הללו עיצבו, כל אחד בתחומו הוא, את התפישה ההיסטורית של אריאלי, אשר מצאה את ביטוייה המובהק בהבטחה ובבשורה הטמונה בדמוקרטיה האמריקנית: קבנר הקנה לו את חשיבות כוחה של אידיאולוגיה בהיסטוריה, או עד כמה

הלאומיות האמריקנית, כדברי אריאלי, מבוססת על "מסגרת מושגית – בקיצור על אידיאולוגיה". (אריאלי התחיל את ספרו באנגלית "לאומיות ואינדיבידואליזם באידיאולוגיה האמריקנית", שראה אור בשנת 1964, בתפקיד המכריע של האידיאולוגיה בהיסטוריה האמריקנית). טוקוויל הראה לו את הדרך שבה "חברה מגוונת במבנה שלה ומקורותיה" הפכה "לראות את עצמה כאומה". והנדלין חשף בפניו שייחודה של ההיסטוריה האמריקנית הוא היותה היסטוריה של חופש בניגוד לפורענויות ההיסטוריה של "העולם הישן" של אירופה. את כל אלה ניתן לראות בבירור בספריו ובמאמריו.

מקבנר למד אריאלי שההיסטוריה מבוססת על מאבק אידיאולוגי בין טוטליטריות לחופש ודמוקרטיה; מטוקוויל שייחודה של ארה"ב נעוץ בהגירה אליה מכל קצוות עולם, אשר יצרה בה כור היתוך גדול, ומהנדלין שמהותה של ההיסטוריה האמריקנית היא חירות וחופש. אלה הצירים המרכזיים שעליהם מבוססת הפרשנות ההיסטורית של אריאלי. באמריקה, בעולם החדש, הוא טוען, נפרש כר נרחב ואופק חדש ומזהיר לממש את עקרונות תקופת ההשכלה והנאורות, החופש והדמוקרטיה, בניגוד לפורענויות העולם הישן.

קבנר, מייסד החוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית, היה פליט המשטר הנאצי. הוא פוטר ממשרתו באוניברסיטת ברסלאו בשנת 1933 עם עליית היטלר לשלטון והמהפכה הנאצית. שנה מאוחר יותר הוא עלה לארץ ישראל והקים את החוג להיסטוריה. קבנר הוא אשר הקנה לתלמידו אריאלי את הבנת משמעות ואופי הטוטליטריות הנאצית. הוא פתח בפניו את יסודות הגישה הסמנטית להיסטוריה, או "סמנטיקה והיסטוריוגרפיה", אשר השפיעה רבות על אריאלי. פרשנות היסטורית זו מדגישה שאופני הכרה ושכנוע משפיעים על דפוסי פעולה ומעשה, או שאידיאולוגיה מעצבת הבנה ועשייה בהיסטוריה. "הקטסטרופה העולמית הנוכחית", טען קבנר, "מציבה שאלה בפני ההיסטוריון, לא ההיסטוריון לעתיד לבוא אשר יתאר אותה, אלא בפני ההיסטוריון שחוה אותה היום: האם לנוכח ההתפתחויות שהובילו אליה מילא את חובתו?" ואם אכן "מאז ומתמיד הייתה מלאכתו של ההיסטוריון להבין מבנים של כוח ותרבות ולשקול את תוצאות התפתחותם. אם כן, מדוע לא בהווה?", משמע ביחס לפשיזם ונאציזם. תשובות לכך הציע קבנר בהוראה שלו ובמחקריו. "לפרופסור קבנר", כתב אריאלי, "ולהוראה רבת ההשראה שלו באוניברסיטה העברית, אני חב את הגישה שלי לדיסציפלינה ההיסטורית".

להיסטוריון הצרפתי טוקוויל התייחדה השפעה מכרעת על הפרשנות ההיסטורית של אריאלי. בדומה לטוקוויל גם אריאלי מדבר על אמריקה כעל "כור היתוך" שבו נצרפו מיליוני המהגרים אליה ליחידה אחת מוגדרת ומובחנת בתהליך של אמריקניזציה; תהליך שהביא לשקיעת המוצא האתני והדתי של המהגרים והפך אותם לאמריקנים. גם טוקוויל וגם אריאלי מדגישים התפתחות והתקדמות בהיסטוריה. ולבסוף, הדגם עבור שניהם הוא הדמוקרטיה האמריקנית, אשר הגשימה ומימשה את עקרונות וערכי תנועת ההשכלה. שניהם מדגישים משום כך את הבשורה והתקווה הטמונות במשטר הדמוקרטי בארה"ב. אין זה מפתיע כלל שהפסקה הראשונה, הארוכה, בספרו של אריאלי באנגלית לקוחה מספרו של טוקוויל "הדמוקרטיה באמריקה" (1835). אריאלי טען שספרו של טוקוויל "מתווה גם את הכיוון הכללי" של ספרו הוא. בחיבורו טוקוויל מציב את השאלה "כיצד זה קרה שבארצות הברית של אמריקה, היכן שהתושבים רק זה עתה היגרו אל הארץ שהם גרים בה עכשיו... אשר לא הביאו אליה לא מנהגים ולא מסורות; היכן שהם פגשו האחד את השני בה בפעם הראשונה וללא כל היכרות מוקדמת; היכן בקיצור שאהבה אינסטינקטיבית למדינה בקושי יכולה להתקיים... שכל אחד ואחד מאמץ לו בקנאות עניין בענייני העיר שלו, המחוז שלו, ובכל המדינה כביכול הם היו שלו?" אריאלי הפך שאלה זו למוקד בספרו באנגלית, שבו הוא בוחן את "הטבע של אותה זהות קולקטיבית שבאמצעותה חברה, שהיא הטרוגנית במבנה ומקור, בעלת היסטוריה צעירה, שהיא מובילית ומגוונת באופייה, החלה להגדיר את עצמה כאומה".

בשנת 1831 נשלח טוקוויל יחד עם חברו גוסטאב דה ביומון על ידי הממשלה הצרפתית לחקור את מערכת בתי הסוהר באמריקה ובקנדה. בעקבות ביקור זה כתב את ספרו המהולל "הדמוקרטיה באמריקה". בשנת 1951 נשלח אריאלי מטעם האוניברסיטה העברית לאוניברסיטת הרווארד כדי לאסוף חומרים ומקורות לעבודת הדוקטורט שלו. בעקבות ביקור זה, וביקור נוסף שערך שם בשנת 1961, הוא כתב את ספרו "אינדיבידואליזם ולאומיות באידיאולוגיה האמריקנית". יש קווי דמיון ברורים ומובהקים בין המלומד הצרפתי לזה הישראלי; העולם החדש של ארה"ב הרשים מאוד וכבש את לב של שניהם והם ראו לעצמם למטרה להסביר את ייחודו לבני דורם, טוקוויל בפני הקוראים בצרפת ואריאלי בפני אלה בישראל. שליחות זאת שנטלו על עצמם ניתן להסביר בין השאר בהבנת שניהם שארצות הברית בעולם החדש של אמריקה מסמלת תשובה ופתרון לבעיות ולמצוקות העולם הישן של אירופה.

לצד קבנר וטוקוויל, גם להנדלין, המדריך של אריאלי באוניברסיטת הארוורד, הייתה השפעה מכרעת על אריאלי, במיוחד על ראייתו את ארה"ב כמשכן ששל חופש וחירות. הנדלין כתב ספרים רבי יריעה כגון "נתיבים של חופש באמריקה" (1954), או

ארבעת הכרכים "חירות באמריקה" (1986-1994). קבנר גם הקים בהארוורד את ה"מרכז לחקר ההיסטוריה של החירות באמריקה" שבו שהה אריאלי בשנים 1960-61. ההיסטוריה של ארה"ב היא היסטוריה של חופש טען הנדלין. אריאלי ממשיך זאת וקובע כי מה שלא ניתן היה להגשים ולממש ב"עולם הישן" של אירופה, עקרונות ההשכלה והנאורות, הפך למהות "העולם החדש" של ארה"ב: "בעיני בני-הדור בישרה המהפכה האמריקנית את ניצחון התבונה, החירות וכבוד האדם. היא נראתה כקרקע מכריע מן העבר וכהתחלה של תקופה בתולדות האנושות. נראה היה כי על ידה השיגה תנועת ההשכלה זו הפעם הראשונה את מטרותיה, ונתאשרה האמונה כי דברי הימים הם תולדות הקידמה האנושית". זה הבסיס לספרו "אינדיבידואליזם ולאומיות באידיאולוגיה האמריקנית". ארבע שנים לאחר מכן, בשנת 1967, פרסם אריאלי קובץ המקורות שערך "המחשבה המדינית בארצות הברית: מקורות ותעודות", שבו פרש בפני הקוראים מצעד מרשים של אישים שקידמו חופש, חירות ודמוקרטיה, בהיסטוריה של ארה"ב.

הטראומה של מלחמת העולם השנייה, שבה לחם אריאלי ונפל בשבי, חיזקה את אמונתו ההומניסטית. לאומנות ושוביניזם מצאו את ביטויים המובהקים בהיסטוריה העצובה של העולם הישן של אירופה. באמריקה, בעולם החדש, הוא מצא כר נרחב ובסיס לממש ולהגשים את עקרונות הנאורות וההשכלה. כל ההיסטוריה האמריקנית, דרכה ומהלכה, מתפרשת בידי אריאלי כמבוססת על התפתחות וקידמה. עקרונות "הצהרת העצמאות של אמריקה", 1776 – "שכל בני-האדם נבראו שווים, שהבורא העניק להם זכויות מסוימות שאי-אפשר לשלול מהם, וביניהן הזכות לחיים, לחירות ולרדיפת האושר" – מהוות לדעת אריאלי את "האני מאמין" של ארה"ב. לאור עקרונות אלה הוא מפרש את כל ההיסטוריה האמריקנית, מתחילתה בראשיתה במאה ה-17 ועד לשנות השישים של המאה ה-20, כמבוססת על התקדמות לחופש ודמוקרטיה. כך מה שלא היה ניתן היה להגשים ולממש ב"עולם הישן" של אירופה, עקרונות ההשכלה והנאורות, הפך למהות "העולם החדש" של ארה"ב.

היסטוריונים רבים מבני דורו של אריאלי נטשו את התקווה בדבר התקדמות ההיסטוריה ומהלכה לאור עליית הנאצים והפשיזם וזוועות מלחמת העולם השנייה. ביניהם ניתן למנות את תיאודור אדורנו ומקס הורקהיימר, אשר בספרם "דיאלקטיקה של נאורות" (1944) טענו כי מהלך ההיסטוריה משולל כל ראייה להתקדמות אנושית; ארנסט קסירר, מחבר "המיתוס של המדינה" (1946) שעליו מבוססת המדינה הנאצית הטוטליטרית בימיו; קרל פופר שכתב בין השאר את "החברה הפתוחה ואויביה" (1945) ספר שבו הדגיש שהמטרה ליצור חברה סגורה ואוטופית כמו הרייך השלישי מנוגדת לקיומה של חברה דמוקרטית ופתוחה.

בניגוד גמור אליהם, כהיסטוריון הומניסט, הסוגה של כתיבת ההיסטוריה של אריאלי מבוססת על "הפרשנות הוויגית של ההיסטוריה" (Whig Interpretation), אופן חשיבה היסטורי הרואה את כל מהלך ההיסטוריה והתפתחותה כמיוסד על התקדמות לחופש, חירות, דמוקרטיה, השכלה ונאורות. לדברי הרברט בטרפילד (Butterfield) אשר טבע את המושג "הפרשנות הוויגית של ההיסטוריה": "ההיסטוריון הוויגי מחפש אחר 'סוכן' או מייצג בהיסטוריה שעל פיו יוכל לפרש אותה או להסבירה. ובחיפוש שלו אחר 'מקורות', או 'סיבות', הוא בוחר בקלות את אותן העובדות המסייעות לתזה שלו ובדרך זאת מסלק או מתעלם מגורמים אחרים חשובים לא פחות לתמונה השלמה". דבר זה ניכר בבירור בחיבוריו של אריאלי שבהם הוא בוחר עובדות המסייעות לתזה שלו – היסטוריה של חופש וחירות בראשית העת החדשה ובאמריקה – ומתעלם מגורמים אחרים החשובים לא פחות לתמונה השלמה של היסטוריה זו. מעניינו גישה טלאולוגית של התהליך ההיסטורי כמבוסס על התפתחות לקראת מטרה ליברלית והומניסטית. במקרה של אריאלי, חופש, זכויות אדם, זכויות טבעיות ודמוקרטיה. את כל אלה ביטא אריאלי כהיסטוריון הומניסט בחיבוריו על ההיסטוריה האמריקנית בפרט וראשית העת החדשה בכלל. פרשנות היסטורית שכזו כלל לא ניתן להבין בלי להתחשב בהקשר ההיסטורי והרעיוני של התקופה שבה חי אריאלי, הזמן שבו גורל התרבות המערבית היה תלוי על בלימה, בשעה שמשטרים טוטליטריים קמו להרסה ולהחריבה.

אביהו זכאי הוא פרופסור אמריטוס להיסטוריה באוניברסיטה העברית

תמונה ראשית: מתוך "ווינגטון חוצה את נהר הדלאוור" (1851), עמנואל לויצה, מוזיאון המטרופוליטן, ניו יורק. תצלום: ויקיפדיה

מחשבה זו התפרסמה באלסון ביום רביעי 25 באוקטובר 2023 על-ידי אביהו זכאי.